

Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінальної справи як елемент в реалізації інституту сприяння захисту

Право сторони захисту на ознайомлення з усіма матеріалами кримінальної справи після закінчення досудового розслідування є важливим елементом в структурі кримінально-процесуального інституту сприяння захисту (*favor defensionis*), оскільки певним чином компенсує менші процесуальні можливості сторони захисту щодо формування доказової бази на досудових стадіях, і, відповідно, дозволяє їй відстояти інтереси підзахисного у кримінально-процесуальному змаганні. Щодо цього М. А. Фомін відзначає, що тільки після того, як у руках сторони захисту опиняться всі матеріали кримінальної справи, вона отримає реальну можливість спростувати подані стороною обвинувачення докази [18, 91]. Без знання всіх матеріалів справи практично неможливо правильно зрозуміти суть обвинувачення, оцінити докази, які лежать у його основі, і забезпечити належний захист прав та законних інтересів обвинуваченого.

Згідно з вітчизняним кримінально-процесуальним законодавством, органи досудового слідства не вправі приховувати будь-які докази від обвинуваченого та його захисника з тим, щоб згодом пред'явити їх у суді. Відповідно до ч. 1 ст. 218 КПК, визнавши зібрані докази у справі достатніми для складання обвинувального висновку і ознайомивши потерпілого, цивільних позивача і відповідача та їх представників (за їх бажанням) з матеріалами справи, слідчий оголошує обвинуваченому про закінчення досудового слідства і пред'являє матеріали справи для ознайомлення. Обвинувачений із захисником мають право уважно вивчати всі матеріали справи та робити з них виписки, при цьому забороняється їх обмежувати в часі, за умови, що вони не зловживають своїми правами. Під час ознайомлення з матеріалами справи закон надає можливість стороні захисту заявляти клопотання (про доповнення слідства,

зміну кваліфікації, закриття справи тощо), які слідчий зобов'язаний задовольнити, якщо обставини, для з'ясування яких вони заявлені, мають значення для справи. У випадку проведення додаткових слідчих дій, або коли до справи були приєднані нові матеріали, слідчий, відповідно до ст. 222 КПК, зобов'язаний ознайомити з ними обвинуваченого та його захисника. Недотримання органами досудового слідства зазначених вимог, відповідно до п. 11 ч. 2. ст. 370 КПК, є істотним порушенням кримінально-процесуального закону і тягне направлення справи на додаткове розслідування (п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 24 жовтня 2003 р. «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві»).

Скориставшись цим правом, обвинувачений із захисником отримують повну інформацію про те, чим обґрунтовує свою позицію сторона обвинувачення, і це дає їм змогу належно підготуватися до захисту. Інакше кажучи, слідчий, ознайомлюючи сторону захисту з усіма доказами, які є у справі, до початку судового розгляду фактично «розкриває перед нею карти». Сторона захисту у цьому плані отримує беззаперечну перевагу, адже вона не несе обов'язку ознайомлювати сторону обвинувачення з предметами чи документами, якими володіє, і може подати їх безпосередньо до суду (такий висновок можна зробити з аналізу ст. 43 та ст. 263 КПК). Крім того, під час підготовки до захисту та його здійснення захисник використовує спеціальні тактичні прийоми і після осмислення фактичних обставин учиненого та на підставі аналізу матеріалів досудового слідства, володіючи інформацією про всі обвинувальні докази, будує тактику захисту у суді [4, 156–158].

В літературі зустрічається чимало різноманітних, часом діаметрально протилежних, висловлювань на адресу цього правила *favor defensionis*

в існуючому нині вигляді. Одні вчені наголошують на несправедливості положення, що сторона обвинувачення перед направленням справу до суду, повинна розкривати стороні захисту всі свої «козири» та «секрети» і навіть вручати обвинуваченому копію обвинувального висновку, де міститься детальний аналіз усіх зібраних доказів [13, 69; 14, 44; 15, 40–42]. Не погоджуючись із такою думкою, відзначимо, що ця перевага сторони, яка захищається, зумовлена специфікою кримінального процесу на досудових стадіях і спрямована на забезпечення змагальності.

Інші автори, навпаки, відзначають, що ознайомлення з матеріалами справи після закінчення розслідування не є достатнім для відстоювання стороною захисту своєї позиції у кримінально-процесуальному змаганні. За такої розстановки сил, коли стороні обвинувачення відомі всі докази, в тому числі і докази захисту, а сторона захисту не володіє інформацією про них до завершення розслідування, порушується баланс інтересів у кримінальному процесі [3, 120]. Тому пропонується надати стороні захисту право ознайомлюватися з усіма матеріалами справи не після закінчення розслідування, а з моменту пред'явлення обвинувачення чи вступу у справу захисника [1, 110]. Свого часу Ю. І. Стецовський писав: *«Не знаючи матеріалів справи, адвокат не зможе здійснити захист. Якщо з певних причин захисник не брав участі у слідчих діях, то це не повинно виступати перешкодою для ознайомлення з новими матеріалами. З новими матеріалами захисник вправі ознайомлюватися по мірі їх поступлення, а не тільки після завершення розслідування»* [16, 9].

Запропонований у такому вигляді порядок ознайомлення з матеріалами справи, коли сторону захисту постійно повідомляють про нові докази, не властивий ні англо-американській, ні романо-германській правовим сім'ями. Найбільш наближені до класичної змагальної моделі кримінального судочинства процеси англо-американської правової системи передбачають конструкцію, згідно з якою зібрані сторонами у справі докази пред'являються протилежній стороні тільки під час судового розгляду [6, 111]. Зокрема, у США право знайомитися з матеріалами справи до направлення її до суду у обвинуваченого і захисника практично відсутнє. Захист на досудових стадіях отримує інформацію не про всі обвинувальні матеріали, а тільки про ті, які обвинувач вважає за необхідне надати [3, 119]. Натомість у історично ближчих до українського за характером процесам Німеччини, Франції та Росії поінформованість про докази обвинувачення у сторо-

ни захисту більша, ніж у її американських та англійських колег, оскільки ознайомлення з ними обвинуваченого та його захисника здійснюється частково в ході досудового провадження, а з усіма матеріалами – після закінчення розслідування [17, 183].

Висловимо переконання, що повністю відмінити таємницю досудового розслідування і зобов'язати слідчого чи прокурора повідомляти сторону захисту про всі свої дії та отримані докази, неможливо. В цьому випадку ефективність розслідування і розкриття злочинів може опинитися під загрозою. Водночас, для захисту від обвинувачення особі потрібно знати, на чому воно ґрунтується. Це вимагає знаходження «золотої середини». Саме тому вважаємо найбільш оптимальною позицію про необхідність надання стороні захисту права після пред'явлення обвинувачення ознайомитися з матеріалами, якими воно обґрунтовується. Після закінчення ж розслідування обвинувачений та його захисник повинні мати можливість скористатися *favor defensionis* і ознайомитися уже з усіма матеріалами справи.

Для ефективного ознайомлення зі справою не достатньо механічного прочитання всіх її матеріалів. Потрібен детальний аналіз та з'ясування того, чи всі істотні обставини справи досліджені всебічно, повно та об'єктивно, і чи не було порушено вимоги кримінально-процесуального законодавства під час проведення досудового розслідування тощо. Тому до даної процесуальної дії захиснику слід підходити відповідально, адже він зможе належним чином виконати своє завдання у судовому розгляді тільки за умови повного і детального ознайомлення з матеріалами справи [9, 43–44].

На початку такого ознайомлення, перш за все, доцільно звернути увагу на те, чи матеріали справи є підшитими та пронумерованими, як цього вимагає ст. 218 КПК; чи на усіх кримінально-процесуальних документах є підписи відповідних осіб; з'ясувати та співставити дати порушення кримінальної справи та проведення слідчих дій тощо. Аналізувати потрібно всі матеріали справи, як кожний окремо, так і в сукупності. Вивчати слід кожний протокол, кожну постанову, адже, як правильно звертає увагу М. А. Фомін, на практиці зустрічаються випадки, коли, наприклад, слідчий, отримавши дозвіл суду на проведення обшуку в житлі, проводить обшук в автомобілі, що є неправильним [18, 311]. Також досить поширеним на практиці є порушення прав обвинуваченого під час призначення і проведення експертизи, на що не завжди звертають увагу не те, що захис-

ники, а інколи навіть і суд. Наприклад, у справі про обвинувачення А. за ч. 2 ст. 307 КК експертиза була проведена 20 липня 2005 р., тоді, як протокол ознайомлення обвинуваченого із постановою про призначення експертизи датований 25 серпня 2005 р. [12]. Аналогічне порушення закону мало місце і у справі про обвинувачення К. за ч. 2 ст. 186, ст. 15 ч. 2 ст. 186 КК – висновок експерта датований 17 вересня 2004 р., а протокол ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи складений 21 вересня 2004 р. [11].

Інколи обвинуваченому і його захиснику не пред'являються речові докази, закриті пакети і додатки до справи (наприклад, бухгалтерські документи). Це обмежує право обвинуваченого на захист і є протизаконним. До справи повинні приєднуватися вказівки прокурора, оскільки вони даються у письмовій формі і є процесуальними документами. Також у справі мають бути скарги на дії органу, що проводить дізнання, чи слідчого, якщо вони подавались під час розслідування [16, 42], а також відповіді (коли відхиляються) на них.

Про всі згадані порушення закону захисник (хоча це може робити і обвинувачений, обізнаний з кримінально-процесуальним законодавством) повинен зазначати у своїх записах і, залежно від обставин справи та обраної тактики захисту, використовувати їх для відстоювання інтересів підзахисного – заявляти відповідні клопотання слідчому після ознайомлення з матеріалами справи, або ж звертати на них увагу уже під час судового розгляду.

Ю. І. Стецовський рекомендував захисникам при ознайомленні із матеріалами справи робити виписки із зазначенням тому та сторінки справи. В іншому разі, на думку вченого, захисник буде позбавлений можливості послатися у клопотанні чи скаргі на конкретні матеріали справи, повернути до матеріалів увагу слідчого, прокурора і суду, а також впевненості у тому, що у вивчених матеріалах не відбулося ніяких змін. Науковець радив прислухатися до поради П. Сергеїча (П. С. Пороховщикова): *«Перепишіть власноручно всю справу від першої до останньої сторінки..., щоб у судовому засіданні перед вами була така ж справа, що і перед головуючим; за цієї умови ви будете таким же господарем справи, як і він; інакше будете іграшкою у його руках»* [16, 42].

У теперішній час така порада видатних процесуалістів не втрачає своєї актуальності. Однак, з урахування сучасного рівня розвитку науки і техніки та наявних науково-технічних засобів, нав-

ряд чи доцільно переписувати всю справу. З огляду на це слушною є пропозиція надати обвинуваченому та його захиснику право не лише робити виписки з матеріалів справи (ст.ст. 218, 219 КПК), а й знімати з них копії [7, 25; 10, 116; 18, 468]. До слова відзначимо, що КПК РФ передбачає таке право обвинуваченого (робити за свій рахунок копії з матеріалів кримінальної справи, у тому числі, за допомогою технічних засобів (п. 13 ч. 4 ст. 47)). Ст. 266 Проекту КПК, підготовленого робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії, також містить положення про те, що сторона захисту під час ознайомлення з матеріалами справи вправі робити їх копії або відображення матеріалів.

Російський вчений О. Я. Баєв звертає увагу на те, що у деяких випадках висновки експертів складають навіть не десятки, а сотні сторінок і так надто складного для аналізу спеціального тексту. Відсутність у сторони захисту копії такого висновку практично виключає можливість своєчасно звернутися за допомогою до спеціалістів для оцінки ними методологічної, методичної та фактичної обґрунтованості проведених експертиз [2, 17–18].

Отримавши копію матеріалів справи, обвинувачений та його захисник зможуть у спокійній обстановці (наприклад, у приміщенні юридичної консультації, адвокатській конторі, вдома тощо, а не у кабінеті слідчого, звичайно, за умови, що обвинувачений не знаходиться під вартою) ознайомлюватися із справою, що значно підвищить якість надання правової допомоги і сприятиме захисту обвинуваченого. У таких умовах, без присутності процесуального супротивника, є можливість уважніше прочитати матеріали, а якщо потрібно, то й не один раз. Щодо речових доказів, копії яких зробити неможливо, то стороні захисту потрібно надати право ознайомитися з ними у присутності слідчого.

У разі внесення відповідних змін у законодавство, відпаде необхідність погодження між слідчим та обвинуваченим і його захисником часу для такого ознайомлення, що не рідко зумовлює конфліктні ситуації на практиці. У справах, що містять кілька томів або з двома і більше обвинуваченими це буде особливо актуальним, адже дозволить економити час як слідчому, так і захиснику та обвинуваченому. Перший звільниться від обов'язку бути присутнім під час ознайомлення і слідкувати, щоб обвинувачений чи захисник не вносили змін до матеріалів, а другі – зможуть ознайомлюватися зі справою у зручний для них час, а не тоді, коли матиме можливість слідчий.

Вважаємо, що виготовляти копії матеріалів справи потрібно не у всіх випадках, а тільки тоді, коли про це заявив клопотання обвинувачений чи його захисник. При цьому витрати, пов'язані з копіюванням, що не взяті на себе стороною захисту, необхідно віднести до судових витрат і питання про їх стягнення із засудженого вирішувати у порядку, визначеному ст.ст. 91–93-1 КПК. У разі безоплатного надання правової допомоги, витрати, пов'язані із виготовленням копій, повинні прийматися на рахунок держави.

Поряд із наданням стороні захисту права отримувати копії матеріалів справи, вважаємо за доцільне наділити захисника та обвинуваченого правом проводити їх фотографування та відеозйомку, адже сучасний рівень розвитку техніки дозволяє абсолютно без труднощів робити, наприклад, фотокопії матеріалів справи і згодом ознайомлюватися з ними. Тому сторона захисту повинна сама вирішувати чи бажає вона отримати копії матеріалів справи або ж самостійно у присутності слідчого провести їх фотографування чи відеозйомку.

Маємо переконання, що надання захисту права отримувати копії матеріалів справи у разі обдуманого підходу вирішить проблему строків ознайомленням з матеріалами справи. Адже сьогодні КПК не визначає мінімальний строк, за скільки днів до моменту закінчення розслідування матеріали повинні бути подані для ознайомлення обвинуваченому¹. Частина 6 ст. 218 КПК встановлює лише правило, за яким обвинуваченого і його захисника не можна обмежувати у часі, потрібно їм для ознайомлення зі справою. Нічого в КПК не говориться і про те, як діяти слідчому, коли закінчуються строки розслідування, а сторона захисту продовжує ознайомлюватися з матеріалами справи та ще й має право після цього заявляти клопотання.

На нашу думку у кримінально-процесуальному

¹ Єдиний виняток встановлений ч. 6 ст. 156 КПК, де сказано, що матеріали закінченої розслідування кримінальної справи повинні бути пред'явлені обвинуваченому, взятому під варту, та його захисникові не пізніше як за місяць до закінчення граничного строку тримання під вартою, встановленого ч. 2 цієї статті.

законі доцільно передбачити за скільки днів до закінчення строку розслідування обвинуваченого та його захисника слід повідомити про закінчення розслідування (тут, наприклад, можна зробити прив'язку до строків розслідування²: якщо розслідування тривало 2 місяці то повідомляти слід за 15 днів, 3 місяці – 20 днів, 6 місяців – 25 днів, понад 6 місяців – 30 днів) і роз'яснити право за їхнім вибором: 1) ознайомлюватися з матеріалами у присутності слідчого (тут також можна встановити диференційований строк ознайомлення залежно від строку розслідування, наприклад 10, 15, 20, та 25 днів); 2) отримувати копії матеріалів справи, завірені підписом слідчого; 3) проводити фотографування чи відеозйомку матеріалів справи.

Звичайно, слідчому потрібно буде забезпечити негайне виготовлення копії матеріалів справи, але після того, як він це зробить і вручить їх стороні захисту, його не цікавитиме яким чином, коли, і чи взагалі буде захист ознайомлюватися із справою. Єдиний обов'язок, який він повинен буде виконати – це надати можливість стороні захисту ознайомитися з речовими доказами, якщо про це надійде клопотання.

На практиці трапляється, що під час ознайомлення з матеріалами справи обвинувачений може пошкодити або знищити документи чи інші матеріальні носії інформації [8, 27]. З метою запобігти цьому пропонується замінювати оригінали таких матеріалів на копії [5, 131–132]. Реалізація нашої пропозиції у законодавстві допоможе вирішити й цю проблему.

Вважаємо за необхідне підкреслити – надання захисту копії матеріалів кримінальної справи без сумніву зменшить імовірність вилучення із справи чи долучення до неї нових матеріалів без дотримання встановленої законом форми. Після того, як слідчий самостійно розпишеться на копіях матеріалів справи і вручить їх протилежній стороні, він практично нічого не зможе зробити для «доповнення чи вилучення доказової бази».

² При визначенні строків до уваги можуть братися і інші обставини. Ми запропонували тільки одну з них як приклад.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Багдасаров Р. В.* Принцип состязательности в уголовном процессе России и странах Европейского союза. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2008. – 216 с.
2. *Баев О. Я.* Прокурор как субъект уголовного преследования. Научно-практическое пособие. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006. – 144 с.
3. *Вишневская О. В.* Состязательная деятельность защитника на предварительном следствии: Дисс. ... канд. юрид. наук (Электронный ресурс) // Из фондов Российской Государственной библиотеки. – Казань, 2004. – 272 с.

4. *Гловацький І. Ю.* Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – 352 с.
5. *Грошевий Ю. М., Стахівський С. М.* Докази і доказування у кримінальному процесі: Науково-практичний посібник. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
6. *Деришев Ю. В.* Проблемы равноправия сторон в досудебном производстве по уголовным делам: Монография / Ю. В. Деришев, М. Э. Романовский; Омский юрид. ин-т. – Омск, 2007. – 150 с.
7. *Казанцев Л.* Право снимать копии с материалов уголовного дела принадлежит защитнику и до окончания предварительного расследования // Российская юстиция. – 2003. – № 11. – С. 25.
8. *Каткова Т. В., Каткова А. Г.* Закінчення досудового слідства та складання обвинувального висновку у кримінальній справі: Навч. посібн. – Х.: Рубікон, 2002. – 96 с.
9. *Корневський Ю. В., Падва Г. П.* Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству: Практ. пособие. – М.: Юристъ, 2004. – 159 с.
10. *Корчева Т. В.* Проблеми діяльності захисника в досудовому провадженні та в суді першої інстанції: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2007. – 208 с.
11. Кримінальна справа № 1-140/06 // Архів Личаківського районного суду м. Львова.
12. Кримінальна справа № 1-79/06 // Архів Личаківського районного суду м. Львова.
13. *Мірошніченко Є. О.* Проблеми кримінального права і судочинства / Серія «Наукові праці». – Х.: СПД Сілічева С. О., 2005. – 148 с.
14. *Погодин С., Тугушев Р.* Действует ли принцип состязательности на досудебных стадиях? // Законность. – 2005. – № 3. – С. 44-47.
15. *Сопин В.* Статья 217 УПК и состязательность в уголовном процессе // Законность. – 2004. – № 6. – С. 40-42.
16. *Стецовский Ю. И.* Уголовно-процессуальная деятельность защитника. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1982. – 173 с.
17. *Стойко Н. Г.* Уголовный процесс западных государств и России: сравнительное теоретико-правовое исследование англо-американской и романо-германской правовых систем: Монография. – СПб.: Издательский Дом С.–Петербург. гос. ун-та; Издательство юридического факультета, 2006. – 264 с.
18. *Фомин М. А.* Сторона защиты в уголовном процессе (досудебное производство). – М.: Юрлитинформ, 2004. – 236 с.

Б. І. Яворський,
аспірант кафедри кримінального процесу
і криміналістики юридичного факультету
Львівського національного університету
ім. І. Франка

ПОДІЇ

Дні порівняльного правознавства в Києві

8 – 11 квітня 2009 р. у Києві відбувся масштабний міжнародний науковий симпозіум «Дні порівняльного правознавства», організований Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, Київським національним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Українською асоціацією порівняльного правознавства та міжнародним науковим журналом «Порівняльно-правові дослідження» у співпраці з Офісом координатора проектів ОБСЄ в Україні, Ініціативою з верховенства права Американської асоціації юристів, міжнародною юридичною компанією CMS Reich-Rohrwig Hainz, міжнародною громадською організацією «Діалог-світ». Місцем проведення симпозіуму стали юридичний факультет та Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Учасниками симпозіуму 2009 р. були понад 340 науковців, викладачів, практикуючих юристів, аспірантів і студентів з України, Росії, Білорусі, Австрії, Італії, Німеччини, США, Великобританії, Молдови, Казахстану, Чехії та Азербайджану. Відбулися IV щорічний міжнародний науковий семінар «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» та наукова конференція «Компаративістські читання». Основними формами роботи були круглі столи, що відбувалися у пленарному режимі, відкриті лекції, секційні засідання та презентації. Проведено чотири круглі столи: «Досвід трансформації пострадянських національних правових систем», «Теоретико-методологічні проблеми порівняльного правознавства», «Порівняльне правознавство в системі юридичної освіти», «Етика юриста: зарубіжний досвід для України».

Додаткову інформацію розміщено в мережі Інтернет на сторінці www.comparativelaw.org.ua.